

Z HISTORIE FARMACIE

Zásobování léky v ghettu Terezín

Supply of medicines in the Terezín ghetto

Tomáš Arndt • František Dohnal

Došlo 26. července 2021 / Přijato 8. listopadu 2021

Souhrn

Článek popisuje zásobování léky a jejich distribuci v ghettu Terezín (1941–1945). Léky byly do Terezína dodávány několika cestami. V počátcích (1941/1942) existence ghetta to byly hlavně zásoby, které si s sebou přivezli sami lékaři, a také léky, které byly zabaveny přichozím vězňům. Později léky obstarával německý lékař dr. Krönert z Litoměřic nebo pražská židovská obec přes příslušníka SS Bartelse. Léky byly také dodávány z okolních lékáren v Roudnici nad Labem a Budyni nad Ohří. Ke konci války léky dodával do Terezína mimo jiné Červený kříž. Distribuce léků v ghettu probíhala z centrálního skladu léčiv do jednotlivých poboček, které byly umístěny ve zdravotnických zařízeních. Vydávaly se na výdejky, které vystavovali lékaři na základě podkladů od zdravotních sester. Pacienti si je vyzvedli ambulantně v ordinacích nebo je dostávali jako součást nemocniční péče.

Klíčová slova: lékárna • ghetto Terezín • léky

Summary

The article describes the supply and distribution of medicines in the Terezín (Theresienstadt) ghetto (1941–1945). The delivery of medicines for the ghetto took place in several ways. At the beginning of the ghetto's existence, doctors brought the most medicines in their suitcases. Some of the drugs came from incoming prisoners (confiscated). Later, the German doctor Krönert from Litoměřice (Leitmeritz), supplied medicaments. The Prague Jewish community, with the help of a member of the SS Bartels, procured medicines, too. The drugs were also supplied by nearby pharmacies in Roudnice nad Labem and Budyně nad Ohří. At the end of the war, the Red Cross brought drugs to Terezín, among other things. Distribution of

medicines in the ghetto took place from the central drug store to individual pharmacies in health facilities. Here the nurses compiled a list of required drugs. Doctors approved this list and wrote a request. Patients received medication in surgery or during hospital care.

Key words: pharmacy • ghetto Theresienstadt • medicaments

Postavení farmacie ve společenství ghetta Terezín

Farmacie jako společenský systém je od svého vzniku součástí zdravotnictví. Jako jeho součást se podílí na péči o zdraví obyvatelstva v rámci státu, spolkové země, kraje, okresu, města či obce. Ve zdravotnictví má farmacie nenahraditelný význam – zásobuje ho léčivými přípravky¹. Bez toho by zdravotnictví nemohlo plnit svou funkci – ochranu zdraví obyvatel na vymezeném území.

Farmacie jako součást zdravotnictví je determinována typem společnosti, v níž je zakotvena. V jednotlivých případech se může jednat o společenské vlivy (různé vrstvy společnosti), politické vlivy (typ státního zřízení) nebo historické vlivy (přelomové události v dějinách, jako jsou revoluce nebo války).

V historii existovaly rovněž specificky vymezená společenství. Tvořila je společnost osob, která sdílela v určitou dobu omezené území. V jeho rozsahu byli její členové spojeni politickými, hospodářskými nebo sociálními okolnostmi. Většinou byl vznik společnosti zapříčiněn nepříznivými okolnostmi. Skupina obyvatel spojená vírou, národností (či v širším slova smyslu etnicitou) byla nucena sdílet omezený prostor, na kterém probíhal jejich běžný život.

V evropské historii byla takovým příkladem židovská ghetto. Od středověku se jednalo o vymezené území ve městech. Zde byli Židé izolováni od okolního území. V této době se jednalo o náboženské důvody. Nejznámější ghetta tohoto typu byla v Římě, Frankfurtu nad Mohanem nebo v Praze. Židé zde tvořili uzavřené společenství, které se řídilo vlastními zákony a ustanoveními. Podle nich došlo ke vzniku hierarchie osob, které se podílely na správě a vedení ghetta. Ve druhé polovině 19. století tato ghetta definitivně zanikla (již v předchozí době byla jejich struktura oslabena vlivem společenských a sociálních vlivů).

Nástup nacionálně socialistického režimu v Německu v roce 1933 s sebou přinesl jejich opětovný vznik. Jejich obyvatelé byli ovšem soustředěni podle tzv. rasových zákonů Třetí říše. Nešlo tedy už o náboženské, ale o politické a etnické důvody. Roli hrály rovněž nepřímé hospodářské důvody. Židé deportaci do ghetta přišli o svůj majetek, který jim byl ukraden nacisty a jejich spolupracovníky. Největší a nejvýznamnější nacistická ghetta vznikla na obsazeném polském území (tzv. Generální gouvernement) – v Krakově, ve Varšavě Izbici nebo v Lodži. Jednotlivá ghetta se od sebe lišila. V letech 1939–1941 sloužila zejména k izolaci polských Židů (později do nich byli deportováni také Romové a Sintové). Od roku 1941 nově vzniklá ghetta představovala místa, kde bylo shromážděno židovské obyvatelstvo určené pro deportaci do vyhlazovacích táborů na východě (Polsko, Bělorusko, Ukrajina). Na podzim roku 1941 vzniklo v Protektorátu Čechy a Morava gheto v Terezíně, které zaujímalo celé území města. Patřilo ke shromažďovacímu a průchozímu typu ghetta. Nicméně mělo své specifické odlišnosti dané plány nacistů.

Rozsah tohoto článku neumožňuje popsat více podrobnosti, ale je možné zmínit alespoň několik charakteristik. Ghetto Terezín kromě uvedených funkcí mělo ještě roli tzv. ghetta pro staré (Alterghetto)². Nacisté od roku 1942 chtěli rovněž využít ghetta pro propagandistické účely. Sloužilo pro ně jako kamufláž, která měla zakrýt skutečný osud Židů – jejich vraždění. Tyto tendence zesílily v roce 1943 po porážce nacistů u Stalingradu. Vše vyvrcholilo v roce 1944 návštěvou delegace Mezinárodního výboru Červeného kříže a natáčením nacistického propagandistického filmu.

Ghetto Terezín mělo i funkci decimační (jako „ghetto pro staré“). Mnoho, většinou starých Židů, zde zemřelo vlivem špatné stravy, nemocí a zcela nevyhovujících hygienických podmínek. Z necelých 140 000 vězňů jich v Terezíně zemřelo 33 818. Jednalo se právě v naprosté většině o staré a chronicky nemocné vězně.

Systém zdravotnictví v ghettu vznikl za velmi obtížných podmínek. První lékařské zákroky probíhaly za velmi primitivních podmínek, s nedostatkem nástrojů a léků. Netrvalo však dlouho a v ghettu se již v roce 1942 začal vytvářet solidní systém zdravotní péče. Vrcholu dosáhl v polovině roku 1944 v rámci „zkrášlovací akce“ v ghettu před návštěvou Červeného kříže. Zejména po personální stránce tento systém zanikl na podzim roku 1944, kdy byla většina lékařů a sester, do té doby hájených před transporty, deportována do vyhlazovacích táborů na východě a zavražděna.

Zdravotnictví vzniklo a existovalo v Terezíně za unikátních podmínek. Nebylo ho možné zcela srovnat se zdravotnictvím v ostatních ghettech, kde byly podmínky podstatně horší (byť zde bylo hodně styčných bodů). V letech 1943–1944 ho bylo možné srovnat jak vybavením, tak personálně se zdravotnickými zařízeními v rámci Protektorátu.

Literatura vztahující se ke zdravotnictví a farmácii v terezínském ghettu – současný stav poznání

Problematické terezínského ghetta se věnovalo mnoho prací, beletristických, vzpomínkových nebo odbor-

ných. Dosud nevyšla práce, která by se pouze věnovala farmácii a jejímu postavení ve zdravotnickém systému ghetta. Navíc chybí i vydaná samostatná práce, která by se věnovala čistě otázce zdravotnictví. V řadě prací jsou kapitoly věnované tomuto tématu a v jejich rámci nalezneme zmínky o farmácii. V základní opusu magnum literatury o Terezíně, trojdílné syntetické práci H. G. Adlera *Terezín: tvář nuceného společenství*, jsou pasáže věnující se této problematice.

Autor v něm rozebral existenci z ghetta z mnoha úhlů pohledu (dějiny, psychologie, sociologie). Jeho dílo obsahovalo velké množství zásadních informací a dat. Problematice zdravotnictví věnoval několik kapitol. Popsal organizaci zdravotnictví v ghettu, včetně zmínek o osvětové činnosti lékařů.

Samostatně se věnoval problematice zdravotnictví pouze ve své diplomové práci *Das Gesundheitswesen im Ghetto Theresienstadt* Wolfgang Schellenbacher (Universität Wien, 2015)³. V roce 2020 vyšla monografie české historičky Anny Hájkové (pracující na University of Warwick v Anglii) *The Last Ghetto: An Everyday History of Theresienstadt*, která se zabývá sociální, kulturní, národnostní a genderovou situací v ghettu. V kontextu tohoto zaměření autorka věnovala jednu kapitolu zdravotnictví. Tematické Terezína se autorka věnovala i ve svých dřívějších odborných pracích.

Tematické zdravotnické se věnovaly další články a akademické práce publikované již dříve v České republice, ovšem ve vztahu k určitému segmentu zdravotní péče. Jednalo se o hygienu a epidemiologii (*Hygienická a epidemiologická péče v ghettu Terezín*; Čermáková, Pilný, 2015), péči o děti (*Péče o děti v podmínkách ghetta Terezín*; Čermáková, Hlaváčková, 2015), infekční choroby a diagnostiku (*Infekční choroby a laboratorní diagnostika v podmínkách Židovského ghetta Terezín*; Horáčková, Grulich, Hrstka, Hlaváčková, 2017), postavení zdravotních sester (*Zdravotní sestry v židovském ghettu Terezín*; Horáčková, Ševčovičová, 2017) nebo péči o umírající (*Péče o umírající židovské vězy*; Kratochvílová, 2015).

Zásobování ghetta léky

Zdravotnický systém Terezína jako celek byl ve srovnání s ostatními ghetty do určité míry výjimkou (nikoliv pro všechny vězně). Bylo to dáno specifickým charakterem tohoto ghetta. Jednalo se o průchozí gheto, které mělo pro příchozí vězně zamaskovat jejich skutečný osud: vyvraždění ve vyhlazovacích táborech. Rovněž představovalo pro nacisty jejich alibi (*Alibighetto*) pro neutrální státy či mezinárodní organizace, jako byl Červený kříž, že s Židy je zacházeno humánně a žije se jim v Terezíně dobře. Roli hrála také rozšířená obava nacistů ze šíření infekčních nemocí mezi německé vojáky a civilní obyvatelstvo⁴.

Zásobování ghetta Terezín léky představovalo, zejména v počátcích jeho existence, podstatný problém. Zdravotnický systém se vytvářel postupně a pomalu. Při jeho budování museli vězni z řad zdravotníků im-

provizovat. Podobně tomu bylo při vzniku centrální lékárny s ústředním skladem léčiv.

Nedostatek léků byl v počátcích existence ghetta (1941–1942) kritický, zejména pro staré a chronicky nemocné příchozí. Ti nepočítali s možností, že si musí sebou přivést větší zásoby pravidelně užívaných léků. Vzhledem k jejich zdravotnímu stavu pro ně mohl i malý výpadek v jejich užívání představovat vážné riziko. U těchto pacientů také malé poranění mohlo bez ošetření vhodnými léky být nebezpečné. Zásoby léků, které na počátku existence ghetta pocházely z pohotovostních kufrů deportovaných lékařů, byly nedostatečné.

Postupně byly dováženy léky z „arizovaných“ ordinací židovských lékařů z Protektorátu a Německé říše. Stejným způsobem se do ghetta dostaly lékařské přístroje a zdravotnický materiál.

V Protektorátu mělo na starost evidenci zabavených věcí z židovského vlastnictví na starost oddělení Židovské obce pojmenované *Treuhandstelle*⁵ (středověký termín pro vynucenou majetkovou správu k věrné ruce). Každý Žid musel na nástupišti před transportem podepsat, že odkazuje veškerý majetek Ústředně pro židovské vystěhovalectví⁶, která k 17. březnu 1943 například evidovala 60 571 lékařských přístrojů a léků. Zabavený majetek se stal konfiskátem Ústředny pro židovské vystěhovalectví. Byl odvážen do jednotlivých skladů, které spadaly pod *Treuhandstelle*. Jeden z těchto skladů byl určen i pro léky a zdravotnický materiál. Doplněním skladů zabavenými léky situaci zlepšilo, ale stále jich byl nedostatek.

Je také možné, že některé léky (včetně farmaceutických surovin a rostlinných drog) si přivezli s sebou i někteří majitelé či nájemci lékáren. Lékárnice Hilda Arnsteinová vzpomínala, že nájemci lékárny U jednorožce (někdy *U bílého jednorožce*) v Praze na Staroměstském náměstí PhMr. Josefu Freundovi bylo dovoleno vzít s sebou vybavení lékárny.

Začátkem prosince 1941 židovský lékař z řad vězňů, jmenovaný SS (*Kontrollarzt*), doktor Reinisch, rozhodl mezi jiným o dodávkách léků do ghetta. Doktor Otto Reinisch (1904–1944) byl úřední lékař v ghettu, rozhodoval také o vyrazení z transportu nebo přerušení vazby a převezení do nemocnice⁷.

Do konce roku 1941 si příchozí mohli nechat přivezené léky, ale od roku 1942 byla všechna zavazadla vězňů zabavena a prohledána v tzv. *šlojsce*⁸. To byl specifický termín pro místo, kde byla po příjezdu transportů provedena jejich registrace a kontrola zavazadel (to platilo také při odjezdu z ghetta). Příchozí přišli o peníze, šperky (až na snubní prsteny), známky, drogy nebo alkohol. V rámci kontroly byly zabaveny rovněž léky. O tom, že budou zabaveny příchozím i léky, se zanedlouho vědělo už mezi Židy v Praze. Židé před deportací se proto léky snažili zbavit firemního obalu a ukrýt je ve svých zavazadlech. Nebylo to nic platné. Tzv. „berušky“ (Němky, které kontrolovaly zavazadla příchozím)⁹ je stejně našly a vyházel ven.

Tyto směsi léků bez původních obalů se dostaly do centrální lékárny. Zde byl v jedné místnosti podlouhlý stůl, kde je lékárníci podle svých znalostí třídili. Výjimku

tvořil inzulin, který byl nemocným ponechán. Lékárníci se rovněž také snažili léky vyrábět přímo v podmínkách ghetta. Nedostatek léků však přesto pokračoval. V první polovině roku 1942 zmínila zdravotní sestra Rosi Wagleinová, že na jednotlivých odděleních mj. chybělo živočišné uhlí (*Tierkohle*).

Situace se zhoršila v červnu 1942, kdy do Terezína přijely transporty Židů z Německa a Rakouska, kteří byli většinou staří a velmi nemocní. Umírali už cestou do Terezína nebo během prvních dnů pobytu v Terezíně. Roli hrálo také to, že nebyli zcela dostatečně vybaveni a mysleli si, že jedou do „lázní Theresienstadt“, jak jim nalhali nacisté. Po jejich příjezdu se v ghettu shromáždily léky z celé Evropy. Lékárníci je často opět museli identifikovat bez obalu jen jako samotné tablety nebo čípky.

Později obstarával léky hlavní lékař židovské samosprávy MUDr. Erich Munk¹⁰. MUDr. Munk podle svědectví MUDr. Springera pravidelně cestoval pro léky do roudnické lékárny (zřejmě lékárna U zlaté koruny PhMr. Venclíčka). Přesné datum, od kdy tyto léky obstarával, není známo. Je ale doloženo, že tato lékárna v pozdějším období existence ghetta dodávala léky do Ústředního skladu léčiv. V archivu Židovského muzea se o tom zmiňují dokumenty z druhé poloviny roku 1944.

Dalším potvrzeným dodavatelem byla lékárna U zlaté koruny z Budyně nad Ohří. Její jméno bylo uvedeno v dokumentu *Inventář skladu léčiv v Terezíně a přehledy dodávek léků* (datace 1942–1945). Její majitelka PhMr. Jarmila Saicová byla bývalou manželkou MUDr. Viktora Pentláře¹¹, který byl v letech 1942–1944 vězněm ghetta. Jejich rozvod byl, stejně jako u jiných tzv. „smíšených“ párů, formální (posledním bydlištěm MUDr. Pentláře před deportací do ghetta byla Budyně). Dobré vztahy mezi bývalými manžely byly zřejmě důvodem, proč si židovská samospráva Terezína vybrala tuto lékárnu. Za druhé světové války existoval silný tlak nacistických (a také protektorátních) úřadů, aby se takové „smíšené“ páry rozvedly. Jakmile k rozvodu došlo (ať už kvůli ochraně nežidovského partnera či kvůli obavám ze ztráty majetku či zaměstnání), židovský partner pozbyl ochrany a byl hned deportován.

Vlastní zásobování ghetta Terezín léky měl na starost MUDr. Benno Krönert¹², německý policejní lékař z nedalekých Litoměřic, pod jehož oblast působnosti Terezín formálně spadl. Obecně zodpovídal za kontrolu zdravotní situace v ghettu. Jeho nejdůležitější povinností bylo sledovat rizika vzniku možných infekčních nemocí v ghettu. To vyplývalo z jeho pozice jako nejvyšší úřední osoby přes civilní obyvatelstvo landráta Litoměřice (landrát byla nejnižší správní jednotka Protektorátu, přibližná obdoba předválečných okresů). Neměl ovšem žádné pravomoci ve vztahu ke komandatuře SS v terezínském ghettu. Staral se také o zdravotní stav českých četníků a příslušníků SS v Terezíně. Zodpovídal za očkování, při němž mu asistoval dr. Reinisch. Podle svědectví vězňů kromě ghetta obstarával léky také pro vězně v Malé pevnosti. Po válce byl postaven před mimořádný lidový soud v Litoměřicích, ale vzhledem ke svědectví vězňů z ghetta a Malé pevnosti byl osvobozen.

Přes toto všechno byly zásoby léků nedostačující a hledaly se další cesty. Některé léky pomohla dodat i Pražská židovská obec. Bylo to přes esesáka Bartelse, který pracoval v táborové komandatuře SS a měl na starosti ekonomické záležitosti, tj. mimo jiné nákup potravin a léků. Podílel se, poněkud překvapivě, na dodávkách léků pro ghetto. To pomáhal zorganizovat Richard Friedmann (1906–1944)¹³, rakouský sionista, který emigroval do Prahy, kde ho zastihla okupace. Zde začal pracovat pro židovskou obec v oddělení sociální péče a zdravotních služeb (*Sozialfürsorge und den Gesundheitsdienst*) a dokázal nelegálně „odklonit“ peníze z tzv. Vystěhovaleckého fondu (*Auswanderungsfonds*) Ústředny pro židovské vystěhovalectví (*Zentralstelle für Jüdische Auswanderung*) a tím získal nejen prostředky na nákup léků, ale také na možný úplatek pro esesáka Bartelse. Jednalo se zřejmě o falšování rozpočtů. To vše bylo samozřejmě velmi rizikové. Dr. Friedmann se nelegálně angažoval i v jiných záležitostech, aby pomohl vězňům v terezínském ghettu. Proto byl v roce 1943 zatčen gestapem a poslán do Terezína. V následujícím roce byl transportován do Osvětimi, kde byl 22. května 1944 zavražděn¹⁴.

Zachovalo se svědectví jeho manželky dr. Cecilie Friedmannové, která po válce vypověděla¹⁵, že Bartels opravdu poskytoval cenné služby, ale nikdy nikdo přesně nezjistil, co ho k tomu vedlo. V protokolu popsala situaci, kdy mu hrozilo udání pro nepřiměřeně velké dodávky léků do ghetta. Na gestapo přišla stížnost od jedné farmaceutické firmy, že Bartels schvaluje nepřiměřeně velká množství léků Židům do Terezína. Dr. Friedmannová se domnívala, že se jednalo o firmu Medica, tehdy spravovanou Němci. Medica byla v té době farmaceutická továrna s plným názvem Medica, akciová továrna léčiv a lučebnin v Praze. Byla založena v roce 1911 v Praze-Vysočanech a jejím nejznámějším lékem bylo první české antibiotikum Anginol¹⁶.

Bartels se tehdy bezradně obrátil na dr. Friedmanna ze židovské obce v Praze, co má dělat. Dr. Friedmann mu nadiktoval znění dopisu, který pak Bartels odeslal do firmy. V dopise se uvádělo, že on je schopen okamžitě svěřit dodávky léků do ghetta dané společnosti, pokud ona na oplátku převezme odpovědnost za prevenci epidemií infekčních nemocí, které nerespektují rasové zákony a mohou ohrozit i německé vojáky a civilní obyvatelstvo. Firma se pak už neozvala. Cecilia Friedmannová válku přežila a zemřela v roce 1965¹⁷.

Léky se dostaly do ghetta rovněž dalšími neoficiálními cestami. Vězněný docent MUDr. Stein¹⁸ (významný oční lékař) byl ceněn i Němci. Léčil táborového inspektora Bergela¹⁹ a velitele Burgera²⁰. Léčil či ošetřoval také ženy a milenky esesáků (včetně interrupcí). Oplátkou za jeho služby mu Němci sháněli léky a další potřebné věci.

Organizace zdravotnické služby v Terezíně

Zdravotnickou službu (*Gesundheitswesen*) vedl v Terezíně od roku 1941 MUDr. Erich Munk (byl na podzim 1944 zavražděn v Osvětimi). Po něm vedení převzal již

zmíněný docent MUDr. Stein. Zdravotní služba zahrnovala kromě vlastních zdravotnických zařízení vedení, administrativu, laboratoř (nemohly se provádět pokusy na kulturách a laboratorních zvířatech), ústřední sklad léčiv (zahrnující i lékárnu), sanitární zařízení a kancelář ústředního lékaře.

První otevřené zdravotnické zařízení v ghettu byla Vrchlabská kasárna (původní divizní nemocnice československé armády). Ta nemohla pojmout všechny nemocné. Zpočátku chyběly léky, stejně jako terapeutické pomůcky, ale stav se postupně díky obětavosti personálu (a židovské obce v Praze) zlepšoval.

Zdravotní systém ghetta byl v základě vytvořen již v roce 1942, kdy byly postupně vybaveny ambulance, marodky, izolační místnost, nemocnice a laboratoře. Dá se předpokládat, že tak se doplnilo i vybavení lékárny.

V letech 1943–1944 se zdravotnický systém ghetta svým personálním a technickým vybavením nelišil od podobných zařízení na území Protektorátu. Týkalo se to v první řadě vybavení nemocnic (například rentgen pro vyšetření nebo horské slunce). Situace s léky zřejmě tak příznivá nebyla. Určité léky byly nedostatkové a musely být místo nich předepisovány náhražky (například sulfonamidy).

Významnou roli při budování zdravotní systému ghetta hrálo, že bylo mezi příchozími velké množství lékařů. Povolání lékaře patřilo tradičně mezi oblíbené a vážené zaměstnání v židovské populaci nejen ve střední Evropě. Do podzimních transportů v roce 1944 připadalo 18,1 lékaře na 10 000 obyvatel ghetta, což bylo třikrát více než v USA ve stejné době.

Zásoby léků v ghettu v letech 1944–1945

Zatím není známo, jak často zdravotnické oddělení ghetta dostávalo zásilky léků, ale z dostupných dokumentů vyplývá, že měsíční vyúčtování dosahovalo v roce 1944 až půl milionu protektorátních korun.

O této sumě se také zmínil ve své vzpomínce MUDr. Karel Fleischmann (narozen 22. února 1897 v Klatovech), který byl do Terezína deportován 18. dubna 1942 z Českých Budějovic²¹. Doktor Fleischmann vzpomínal, že po příchodu do Terezína dostal otázku od kolegy-lékaře:

„Přivezli jste nějaké léky s transportem? Musil jsem přiznat, že nám bedny nebyly naloženy do vlaku, a tak jsem slíbil, že z těch několika drobností, které jsem přivezl ve svých zavazadlech, dám rád něco k dispozici chirurgickému oddělení, hlavně morfiové injekce, o které byla největší nouze. Jak jsem se později zasmál a zastyděl své domněnce, že jsem vykonal bůhví jaký záslužný čin, když jsem ve svém kufříku označeném jako lékařský inventář, přivezl do Terezína několik mastiček, tub s tabletami a obvazů, spatřiv Ústřední sklad léčiv, v němž již tehdy byla nashromážděna zásoba medikamentů alespoň za půl milionů korun. Ale co to znamená proti dnešku, když lékaři zdravotnictva vydávají osazenstvu měsíčně průměrně léků za půl milionu korun, počítáno lékárnickou sazbou?²²

Podle této vzpomínky, kterou můžeme datovat podle příchodu MUDr. Fleischmanna do Terezína přibližně, byla v té době (duben 1942) už zásoba léků 500 000 protektorátních korun. Je možné polemizovat, jakým způsobem MUDr. Fleischmann po svém příchodu do ghetta zjistil výši zásob léků, ale zřejmě se jednalo o odhad. Nicméně údaje, které uvádí Hájková, a informace z archivních dokumentů Židovského muzea tyto informace nepřímo potvrzují²³.

Suma během následující doby ještě pravděpodobně vzrostla, protože lékárna nakupovala již léky v řádu stovek tisíců protektorátních korun měsíčně (1944). Dokládá to např. ekonomický oběžník z 30. května 1944, kde se zmiňuje nákup od lékárny PhMr. Venclička U Zlaté koruny v Roudnici nad Labem za 136 441,30 protektorátních korun (*Apotheke zur goldene Krone über K 136 441,30*)²⁴.

Léky pro Terezín v zásilkách od Červeného kříže²⁵

Léky byly i součástí balíčkové pomoci organizované prostřednictvím smíšené komise Mezinárodního Červeného kříže, na které se podílel také Světový židovský kongres (World Jewish Congress)²⁶. Na těchto zásilkách se také částečně finančně podílela československá exilová vláda a Židovská agentura²⁷. Byly zasílány z neutrálních zemí, Portugalska a Švýcarska.

Po získání povolení od Německého Červeného kříže (což umožňovalo prostřednictvím smíšené komise Červeného kříže)²⁸ byly odesílány velké zásilky v letech 1943 a 1944. Například v zásilce z prosince 1944 se mimo jiné nacházely léčiva (označená neurčitě „pro posílení srdce“)²⁹, vitaminové preparáty, injekční stříkačky a jehly. V roce 1943 se jednalo o dvě velké hromadné zásilky léků (společně s kondenzovaným mlékem a dalšími potravinami). Druhá z nich byla odeslána vlakem ze Ženevy v říjnu 1943 a obsahovala mimo jiné pět boxů s léky (mimo jiné Coramin, Digilanide calcium, Narcoticum, Strophoside...)³⁰. Její příjem byl potvrzen až v březnu 1944 židovským starším v Terezíně Paulem Eppsteinem³¹ a jeho tehdejší zástupcem, později také židovským starším v Terezíně Benjaminem Murmelsteinem³². V září 1944 zástupce československé exilové vlády v Ženevě Jaromír Kopecký³³ uvedl, že mu Paul Eppstein potvrdil příjem 52 beden léčiv ze Švýcarska.

Osud zásilek je ovšem nejasný. Jednak potvrzení ze stran židovské samosprávy mohlo být vynuceno táborovou komandaturou SS a také byla zřejmě většina balíčků rozkradena a ztracena cestou. Na jaře 1944 zjistil Kopecký, po informaci od Paula Eppsteina, že naprostá většina (cca 90 %) balíčků zaslanych mezi 1. květnem 1943 a 28. březnem 1944 takto „zmizela“³⁴. Mohlo se to stát cestou z Portugalska, ale roli mohla hrát i chamtivost nacistické správy v Protektorátu a samotných členů SS v Terezíně. Z těchto důvodů (a také vzhledem k právním obstrukcím ze strany Portugalska) bylo zasílání těchto balíčků v létě 1944 zrušeno.

Lékárna a návštěva Červeného kříže v Terezíně v roce 1944

V květnu 1943 navštívili ghetto novináři z německého tisku a ve stejné době si návštěvu vynutil i Německý Červený kříž. Jeho zástupci byli stavem zděšeni a podali o tom zprávu Mezinárodnímu Červenému kříži. Nacisté začali tušit, že dříve či později bude chtít Mezinárodní Červený kříž ghetto navštívit.

Zástupce Červeného kříže zajímalo mimo jiné také zásobování ghetta léky. Dne 30. září 1943 byl zaslán dotaz ze strany Smíšené komise Mezinárodního Červeného kříže do terezínského ghetta, zda jsou zásoby léků dostačující. Dva členové užšího vedení samosprávy – „židovský starší“ dr. Paul Eppstein a jeho zástupce dr. Benjamin Murmelstein – napsali 30. listopadu 1943 odpověď, že zásoby jsou dostačující a není třeba, aby byly do Terezína posílány další léky. Ovšem vzhledem ke kontrole ze strany táborové komandatury SS nemohli odpovědět jinak. Narušil by se tím obraz „vzorového města pro Židy“, který byl připravován pro budoucí návštěvu delegace Mezinárodního výboru Červeného kříže. Některé dochované osobní vzpomínky však dosvědčují, že léků byl nedostatek a byly do ghetta pašovány, zejména ze strany protektorátních četníků, kteří střežili vnější hranice ghetta³⁵.

Konkrétním podnětem pro „zkrášlování“ ghetta byla žádost Dánského Červeného kříže, aby mohl navštívit 466 dánských Židů deportovaných do Terezína³⁶. Následně v červnu 1944 navštívila po komplikovaných jednáních Terezín očekávaná delegace³⁷, která si prohlédla mimo jiné také ústřední lékárnu. Nacisté pro komisaře uspořádali vzorné kulisy spokojeného židovského města. Toto divadlo bylo dlouho připravováno. Adler ve svém díle uvádí: „Do trasy návštěvy delegace byly zahrnuty návštěvy nemocnic, ambulantních klinik, ošetřoven, „domovů pro nemocné“, domovů pro nevidomé, dětských oddělení, oddělení pro tuberkulózu, ústřední lékárny, zařízení na foukání skla, oddělení dentální techniky a dezinfekčního centra“³⁸. Dánští členové komise přivezli s sebou velké zásoby inzulinu (ještě v roce 1942 kvůli jeho nedostatku diabetici umírali). „Dáni, kteří přišli s návštěvou Mezinárodního červeného kříže v červnu 1944, přinesli obrovské zásoby inzulinu a zjevně více dodávek inzulinu dorazilo v obecných dodávkách“³⁹. V dubnu 1945 byly zásoby léků v ghettu doplněny zásilkou léků ze Švýcarska.

Distribuce léků v ghettu

Před válkou existovala v Terezíně pouze jedna lékárna. Byla to lékárna U koruny v ulici 28. října v čp. 83. Jednalo se o koncesovanou lékárnu založenou v roce 1865. Majitelem byl PhMr. Otto Niklas⁴⁰. Při vytvoření ghetta byla lékárna uzavřena, a jak Adler uvádí, byla nepřístupná pro zdravotníky v ghettu. Zachovala si svůj název a také štít nad lékárnou, ale byla jinak nedostupná. Potvrzení toho faktu lze nalézt v dopise MUDr. Franzi Baasovi při příležitosti jeho příchodu do Terezína

Tab. 1. Postavení lékárny ve zdravotním systému ghetta

Označení	Český název	Německý název
G	zdravotní péče a prevence	<i>Gesundheitswesen und vorsorge</i>
G3	centrální sklad léčiv	<i>Heilmittel Zentrallager</i>
G31	zařízení a vybavení skladu	<i>Einrichtungsgegenstände</i>
G32	lékařské sklo a skleněné zboží	<i>Medizinische Glas und Glasblenarai</i>
G33	lékárna	<i>Apotheke</i>
G34	výrobna farmaceutických přípravků	<i>Erzeugung pharmazeutische Präparate</i>

(13. května 1942), kdy mu píše jeho nastávající nadřízený MUDr. Erich Munk, že vstup do opuštěných obchodů, včetně lékárny, byl zakázán. Nicméně razítko lékárny U koruny PhMr. Niklase bylo používáno na orazítkování lékařských receptů, jak tomu nasvědčuje recept ve sbírce Památníku Terezín, vystavený 1. ledna 1942 MUDr. Erichem Munkem⁴¹.

Vlastní distribuce léků v ghettu začala tak, že na začátku musely sestry vypracovat seznamy potřebných léků, které pak předaly lékařům a ti následně hlavním lékařům. Musely dodržovat také podrobné předpisy pro léky (*ausführliche Medikamentenvorschriften*).

Vedoucí lékaři pak vystavovali komplikované žádosti pro objednání léků. Ty byly předány lékárníkovi nebo lékárníci, kteří vedli výdejnu v příslušném zdravotnickém zařízení. Transport léků mezi centrální lékárnou a jednotlivými výdejny zabezpečoval kurýr (tzv. *ordonanc*, který nebyl zdravotník).

Ve výdejních pracovali jeden až dva lékárníci (bez ohledu na národnost, společně Češi, Němci, Rakušané). Dodávky se připravovaly do beden v centrální lékárně a obvykle byly kráceny. To se dělalo každý den. Jednou týdně se připravovala objednávka ze skladu zdravotnického materiálu, který byl vedle centrální lékárny.

Ambulantní pacienti si léky vyzvedli ve výdejních (též domácích) v jednotlivých zdravotnických zařízeních. Léky se zde vydávaly pacientům v nejmenších množstvích: ampule, tablety nebo čípky maximálně na 2 dny. V ghettu byl nedostatek lékových na léky, takže pacienti si museli přinést často na lék svou nádobu. Lékárnice Marie Sandová vzpomíná, že například práškové živočišné uhlí si nemocní odnášeli v ešusech⁴². Objednávky na chybějící léky pro ghetto jako celek schvaloval dr. Krönert.

Sestry musely také dohlížet na užívání předepsaných léků. Výdej léků byl zaznamenán v tzv. Oběžnících zdravotní péče (*Sachgebiet Gesundheitswesen, Rundschreiben*). Jeden z nich se zachoval v archivu Památníku Terezín⁴³. Týkal se vydávání léků a vitaminů nemocným infekčními chorobami apod.

Důležité je připomenout, že na rozdíl od nadbytku lékařů (do podzimu 1944) bylo v ghettu velmi málo školených sester. MUDr. Springer⁴⁴ vzpomínal, že na začátku byly v ghettu dokonce pouze dvě diplomované sestry. Další prodělaly improvizovaný výcvik v Terezíně. Teprve později v transportech z Německa a Rakouska přišly do ghetta školené sestry. Jednalo se hlavně o sestry z vídeňské Rothschildovy nemocnice. Později

se práce sester ujaly manželky a dcery lékařů, lékařky nebo ženy, které začaly studovat (či alespoň to měly v plánu) medicínu nebo farmacii.

Označování lékárny nebylo zcela jednoznačné. Ve vzpomínkách a odborných pracích převládá termín lékárna centrální, existující vedle ústředního skladu léčiv⁴⁵ jako takových, jak uvádí ve svých vzpomínkách MUDr. Stein⁴⁶:

„Správnou funkci zdravotnictví udržovala také řada pomocných provozoven, které postupně vznikaly. Jednalo se o oddělení odhmyzování, infekční prádelnu, rozdělovnu prádla, sklad postelí a matrací, ústřední sklad léčebných pomůcek a léků, ústřední lékárnou s připojenými ústavními lékárnami, zubotechnickou dílnu apod. Technická a organizační výstavba zdravotnictví byla koncem roku 1942 v podstatě provedena, nicméně ustálení bylo stále rušeno transporty, které měly sedmiměsíční přestávku od ledna 1943, kdy mohlo být opožděně dohnáno, co se nestihlo“⁴⁷. Lékárna tak tvořila s dalšími jednotkami zázemí vlastního zdravotního systému ghetta.

Název lékárna (*Apotheke*) byl ale také používán pro výdejny léků v jednotlivých nemocnicích a ošetrovnách (existoval i termín „příruční lékárna“ nebo „filiálka“). Tabulka 1 ukazuje postavení lékárny ve zdravotním systému ghetta⁴⁸.

Lékárna a její pobočky v topografii ghetta

Lékárna tvořila s dalšími jednotkami zázemí vlastního zdravotního systému ghetta. Centrální lékárna a její jednotlivé pobočky (někdy označovaných jako „lékárna“, někdy jako „filiálka“) byly rozmístěny po celém území ghetta.

Centrální lékárna (*Zentral Apotheke*) byla umístěna v budově s označením Q 412. Oficiálně zde působila pod tímto označením od 3. prosince 1942. Kromě samotné lékárny zde byl ústřední sklad léčiv. Lékárna (*Apotheke*) sídlila v místnosti 06 a laboratoř (*Laborator*) v místnosti 07. Zde se léky centrálně skladovaly a odtud se také zásobovaly lékárny (někdy též „výdejny“, „příruční lékárny“ nebo „filiálky“) v jednotlivých zdravotnických zařízeních. V dalším textu je budu označovat jako „výdejna“. Podle mapy ghetta byla adresa Neugasse 12, blok DIV. V sousední budově Q 418 byla kavárna. V budovách Q 414 a Q 416 bylo velitelství tábora – *SSlagerkommandatur Theresienstadt*.

V Hannoverských kasárnách (Backergasse, blok B IV) byla výdejna v prvním patře v místnosti 165.

V této budově byly ubikace pracujících mužů a jedna z kuchyní.

V bloku L 514 (Parkstrasse 14, blok GVI) byla výdejna v prvním patře v místnosti 19. V tomto bloku byly v několika domech umístěny matky s kojenci a dětmi do 3 let.

Zde také byla knihovna čítárna, koncertní a divadelní sál.

V budově C I (Sokolovna/Krankenhaus, Westgasse) byla výdejna v místnosti 02. Tato budova zpočátku sloužila k umístění nemocných s encefalitidou. Později, v rámci tzv. „zkrášlovací akce“ kvůli návštěvě Červeného kříže v červnu 1944, zde byla zřízena modlitebna, dva kulturní sály, knihovna a odpočinkový prostor na terase.

Další výdejna byla v budově C III, tzv. Hamburských kasárnách (Hamburger Kaserne/C III, Lange Strasse 3), v místnosti 97a. Kasárna sloužila především k ubytování žen, později zde byli umístěni holandské vězni. Část budovy byla upravena na tzv. šlojsku, z níž odjížděly transporty do Osvětimi. I v dalších bývalých kasárnách byly výdejny. Ve Vrchlabských kasárnách (blok E VI, Krankenhaus Hohenelbe Kaserne) se výdejna nacházela v prvním patře (tzv. Kapelle – Apotheke). Před druhou světovou válkou zde byla vojenská nemocnice, z níž se v době ghetta stala ústřední nemocnice. Byly zde využívány předválečné centrální lázně se sprchami a bazén k plavání. V místní kuchyni se vařilo jídlo pro nemocné. Zde se také v prvním poschodí nacházela Ústřední lékárská knihovna.

V kasárnách Kavalír (Kavalier Kaserne, blok E VII, Wallstrasse) se výdejna nacházela v 1. patře v místnosti 48. Tato zpusťlá a neobývaná budova s tzv. kasematy sloužila od roku 1942 jako šlojska. Později zde byli v katastrofálních podmínkách ubytováni staří a duševně nemocní vězni.

Také v Drážďanských kasárnách (Dresdner Kaserne, blok H V) byla ve 2. patře v místnosti 197g výdejna. Zde byly také od zimy 1941 ubytovány ženy s dětmi. Ve sklepě bylo vězení. V některých místnostech se konala divadelní a jiná představení.

Výdejna se nacházela rovněž v budově Q 713 v Bergstrasse 13 (blok G V), kde sídlil kojenecký ústav. Ve vedlejším bloku, G VI, byla další pobočka v budově Q 721 (v 1. patře). Zde byly v několika domech umístěny matky s kojenci a dětmi do 3 let, v domě L 514 byla knihovna čítárna, koncertní a divadelní sál.

Další výdejny se nacházely v budovách L 305 (Lange Strasse 5, blok CIV) a L 317 (Lange strasse 15, blok D IV). Ve druhé z nich byla v 1. patře.

Diskuze

Zásoby léků byly, zejména v letech 1944–1945, podle dochovaných dokladů bezesporu značné. Je potřeba vyřešit otázku, zda množství léčivých přípravků co do kvantity znamená rovněž adekvátní kvalitu, jak by tomu bylo běžné v předválečných lékárnách na území ČSR. Je možné, že některé skupiny léků, např. sulfon-

amidy, nemusely být dostupné v potřebném množství. V protikladu proti velkému množství zásob stojí informace pamětníků, že některé léky byly nedostatekové a do ghetta se pašovaly. Je možné, že se tyto informace vztahují k počátkům ghetta v letech 1941–1942, ale nelze to prozatím tvrdit s jistotou.

Bude důležité objasnit (jak to bude podle dostupných zdrojů informací možné) základní principy fungování farmacie v ghettu Terezín, její postupný vývoj a porovnání s „civilní“ farmacií na území tehdejšího Protektorátu. Je třeba rozlišit, jaké byly přesně rozdíly mezi ústředním skladem léčiv a samotnou lékárnou.

Do určité míry zůstává nevyjasněná otázka dodávek léků do Terezína. Z jakých možných zdrojů se do Terezína dostávaly? Dá se postihnout, do jaké míry zde hrálo roli nelegální pašování léků?

Další otázkou je, zda byly zásoby léků dostatečné pro léčbu probíhajících epidemií v ghettu. Například, zda jich byl dostatek pro léčbu enteritidy nebo tuberkulózy. Získané informace o skladovaných lécích bude třeba vztáhnout k pravidlům dobové preskripce a terapeutických postupů. Větším okruhem otázek je vztah preskripce léků k sociálnímu postavení vězňů v ghettu: Byli nějak preferováni mladší před staršími, muži před ženami nebo akutně nemocní před chronickými?

Velmi zajímavou otázkou je rovněž vlastní skladba léků v ghettu. Můžeme si položit otázky: Jaké terapeutické (dnešní terminologií indikační) skupiny léčivých přípravků převažovaly? Jaké lékové formy byly nejpoužívanější? Jaký byl jejich původ, co do výrobce a země určení? Souviselo to s národnostním složením ghetta?

Druhou skupinu, která zůstává mimo rámec tohoto článku, jsou otázky personální (osudy jednotlivých farmaceutek a farmaceutů, jaké bylo jejich věkové složení, poměr mužů a žen, odborníci z dalších oblastí farmacie, původ a věk jednotlivých osob atd.).

Předmět dalšího výzkumu zůstává také zhodnotit roli farmaceutů a farmaceutek během celé existence ghetta. Jakou pracovní roli zastávali? Pracovali všichni (pokud nepočítám již starší 65 let) na místech spojených s farmacií? Lišilo se uplatnění mužů a žen, mladších a starších? Byly nějaké pracovní rozdíly mezi farmaceutkami a farmaceuty z českých zemí a Německa či Rakouska (případně dalších zemí)?

Přidanou hodnotou budou získané podrobnosti o jednotlivých lécích a léčivých látkách, z nichž některé už dávno upadly v zapomnění, ale často představovaly ve své podobě často předepisované léky, které mají své místo v historii farmacie.

Závěr

Zdravotní systém ghetta vznikl v obtížných podmínkách. Zpočátku byl naprostý nedostatek všeho, včetně léků a zdravotnických pomůcek a materiálu. Léky byly získávány buď od příchozích vězňů, nebo ze zabavených ordinací židovských lékařů. Věkový průměr ghetta s příchozími transporty z Německa a Rakouska se výrazně zvýšil a s tím narostl rovněž počet chronic-

ky nemocných, jejichž léčba a ošetřování byly velmi obtížné vzhledem k okolnostem, do kterých se dostali. Přichází s sebou přivezli své léky, které jim byly rovněž zabaveny. Lékárnici v ústředním skladu léčiv tyto často neoznačené léky museli třídit podle svých znalostí. Postupně se situace začala zlepšovat, lékaři dostali více přístrojů a dalšího vybavení. Do ústředního skladu léčiv se dostalo více léků a farmaceutických surovin. Odtud byly léky distribuovány do jednotlivých zdravotnických zařízení rozmístěných v ghettu na základě jejich objednávek. Léky obstarával německý lékař dr. Krönert z nedalekých Litoměřic, pod jehož působnost Terezín spadl. Pro léky do roudnické lékárny zajížděl šéflékař z Terezína, dr. Erich Munk. Další lékárna, která dodávala léky do ghetta, byla lékárna v Budyni nad Ohří. Nicméně některé léky, zejména vzácnější sulfonamidy, chyběly, a proto se léky do ghetta také pašovaly. Léky se také pokoutně obstarávaly prostřednictvím esesáka Bartelse, který měl na starost hospodaření v ghettu. Některé léky přivezla komise Mezinárodního Červeného kříže v červnu 1944. Koncem války přišla dodávka ze Švýcarska. V letech 1943 a 1944 byly léky v balíčcích, které přicházely přes Německý Červený kříž z Portugalska a Švýcarska (naprostá většina léků z nich ovšem k vězňům nedorazila, byly rozkradeny). To vše ovšem vzhledem k velké koncentraci, zoufalým nevyhovujícím životním podmínkám, deportaci vězňů směrem na východ do vyhlazovacích táborů a vše sužujícímu pocitu strachu nestačilo.

Práce byla podpořena grantem SVV 260 551.

Konflikt zájmů: žádný.

¹ V textu používám výrazy „lék“, „léčivo“ a „léčivý přípravek“ synonymně. Viz například <http://www.olecich.cz/encyklopedie/co-je-to-lecivy-pripravek>

Filipek J., et al. Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost. Studentské vyd. Praha: Academia 2005.

² Někdy se používá termín „Alternghetto“.

³ Nevyšla knižně.

⁴ Terezín se nacházel na hranicích Protektorátu a Německé říše (nedaleké Litoměřice již byly jako *Leitmeritz* součástí říšské župy *Sudettengau*).

⁵ Vzniklo 13. října 1941. Jeho celkovým úkolem bylo shromážďovat majetek po deportovaných Židech. Zabezpečovalo opuštěné byty, jejich zařízení a cennosti.

Pánková J. Právní postavení Židů na základě protizidovských předpisů a otázka „konečného řešení“ v Protektorátu Čechy a Morava v letech 1939–1942: Rigorózní práce. Plzeň: Západočeská univerzita 2017.

⁶ Ústřednu pro židovské vystěhovalce (*Zentralstelle für jüdische Auswanderung*) v Praze založil Adolf Eichmann 21. července 1939. Ústředna měla v kompetenci veškeré záležitosti týkající se Židů a jejím hlavním cílem bylo zprvu vystěhování Židů. Po vytvoření plánu „konečného řešení židovské otázky“ byla pod novým jménem Ústřední

úřad pro uspořádání židovské otázky v Čechách a na Moravě (*Zentralamt für die Regelung der Judenfrage in Böhmen und Mähren*) pověřena naplňováním tohoto plánu.

<https://web.archive.org/web/20070925044342/http://www.holocaust.cz/cz2/history/chronologie> (21. 6. 2021).

⁷ Nebyl to dostudovaný lékař, oficiálně mohl používat jen tehdejší titul MUC (medicinae universae candidatus, student lékařské fakulty). Nicméně vzbuzoval dojem řádného lékaře, byť to podle literatury nikdy výslovně neuváděl. V různých zdrojích je ovšem uváděn jako „doktor“, takže to uvádím i zde. Ovšem, na rozdíl od dostudovaných lékařů, zde výjimečně neuvádím titul. Viz například Hájková A. Prisoner Society in the Terezin Ghetto, 1941 až 1945: PhD. Thesis. Toronto: University of Toronto 2013.

⁸ Z německého *Schleuse*, tj. propust.

⁹ Německé ženy z Litoměřic, které SS-komandatura využívala k provádění osobních prohlídek. Výraz odvozen od slovesa brát. Slovníček pojmů a výrazů se vztahem k terezínskému ghettu. <https://docplayer.cz/3461000-Slovnicek-pojmu-a-vyrazu-se-vztahem-k-terezinskemu-ghettu.html> (15. 7. 2021).

¹⁰ Narodil 21. března 1904 v Praze. Český lékař. Člen Rady starších Židů v Terezíně od začátku a vedoucí odboru zdravotnictví. Transportován do Terezína v prosinci 1941. Transportován do Osvětimi v říjnu 1944, kde byl zavražděn. <https://portal.ehri-project.eu/authorities/terezin-victims-person-iti-1673881> (15. 7. 2021).

¹¹ MUDr. Viktor Pentlár pocházel ze židovské komunity z Ledče nad Sázavou. Narodil se 3. dubna 1899. PhMr. Skicová byla jeho druhou ženou. Do ghetta byl deportován 22. února 1942. Dne 28. září 1944 byl transportován do Osvětimi, kde byl zavražděn. Ulrichová Z. Mapování židovské komunity v Ledči nad Sázavou a okolí. Diplomová práce. Pedagogická fakulta Masarykovy Univerzity, Brno 2016; Holocaust.cz-databáze obětí. <https://www.holocaust.cz/databaze-obeti/obeti/112736/> (23. 1. 2021).

¹² Narodil se v roce 1907 v Chomutově. Promoval na Německé univerzitě v Praze v roce 1932. Po promoci působil v Praze a od roku 1937 v Litoměřicích (po Mnichovu připadly Německu, něm. *Leitmeritz*). Po vytvoření ghetta Terezín, jeho území podle katastrálního členění připadlo právě jemu (Terezín byl v těsném sousedství Litoměřic).

¹³ Friedmann R. In: Theresienstadt Lexikon [online] nedatováno. <http://www.ghetto-theresienstadt.de/pages/f/friedmannr.htm> (6. 1. 2021).

¹⁴ Holocaust.cz. <https://www.holocaust.cz/en/database-of-victims/victim/86916-richard-friedmann/> (16. 2. 2021).

¹⁵ Friedmannová, Cecilie: protokol: (Dokumentární akce), Archiv Židovského muzea v Praze. Identifikátor DOCUMENT.JMP.SHOAH/T/3/343/019/002. https://collections.jewishmuseum.cz/index.php/Detail/Object/Show/object_id/2736 (21. 3. 2021).

¹⁶ Anginol – léčivý přípravek obsahující obsahoval extrakt z kultury *Bacillus pyocyaneus*, pyocyanázu. Předepisoval se při antibakteriální léčbě anginy, tonsilitidy, faryngitidy atd. Viz Havlík J. Současné možnosti „starších“ antibiotik v terapeutické praxi. Klinická farmakologie a farmacie 2003; 17, 183–185.

- ¹⁷ Friedmannová, Cecilie: protokol: (Dokumentační akce), Archiv Židovského muzea v Praze. Identifikátor DOCUMENT.JMP.SHOAH/T/3/343/019/002. Dostupné také z: https://collections.jewishmuseum.cz/index.php/Detail/Object/Show/object_id/2736.
- ¹⁸ Dr. Richard Stein se narodil v roce 1898. Český lékař. Před druhou světovou válkou působil na Lékařské fakultě jako docent oftalmologie. V Brně měl vlastní sanatorium. Do Terezína byl deportován. Po deportaci dr. Ericha Munka do Terezína se stal vedoucím zdravotnické služby. V této funkci vydržel do osvobození Terezína 8. května 1945. Po válce v roce 1949 emigroval do Izraele. Datum úmrtí není známo. V archivu památníku Terezín jsou v rukopisné verzi jeho vzpomínky z roku 1972. Šimůnek M. V. Entfernung/Reinigung/Entjudung: Důsledky nacistické rasové persekuce pro profesorský sbor Lékařské fakulty Německé univerzity v Praze, 1938–1945. In: Acta Universitatis Carolinae-Historia Universitatis Carolinae Pragensis LVIII/1. Praha: Univerzita Karlova 2018; 107–121.
- ¹⁹ Karl Bergel se narodil 21. března 1902 v Drážďanech. Původním povoláním byl holič, ovšem od listopadu 1939 se stal příslušníkem RSHA (Hlavního úřadu říšské bezpečnosti) na plný úvazek a před nástupem do ghettu byl činný jako velitel strážní služby berlínské ústředny. Byl členem SS a SD, od roku 1941 až do května 1945 zastával funkci inspektora v terezínském ghettu. Byl odsouzen během hlavního přelíčení 25. září 1948 v Litoměřicích a 31. března 1947 byl na Bergela vydán zatykač. Nikdy nebyl dopaden a předán do rukou spravedlnosti. Kučerová V. Samospráva a velení SS v ghettu Terezín: magisterská diplomová práce. Brno: Filozofická fakulta Masarykovy Univerzity 2013.
- ²⁰ Anton Burger se narodil 19. listopadu 1911 v Neukirchen. Od roku 1940 do roku 1941 působil u Zentralamt für Regelung der Judenfrage v Brně, Praze, Pardubicích, Kladně a Českých Budějovicích. Později se stal zástupcem velitele Zentralstelle für jüdische Auswanderung v Brně. Od 30. července 1943 do 8. února 1944 byl velitelem ghettu Terezín. Byl považován za nejkrutějšího velitele ghettu. Po válce byl 2. srpna 1945 zatčen v Rakousku. Byl uvězněn v internačním táboře v Glasenbachu, odkud 19. června 1947 uprchl. Potrestání se vyhnul, pod cizím jménem zemřel v Essenu v roce 1991 v Essenu. Kučerová V. Samospráva a velení SS v ghettu Terezín: magisterská diplomová práce. Brno: Filozofická fakulta Masarykovy Univerzity 2013.
- ²¹ Z Terezína byl deportován 23. října 1944 do Osvětimi, kde byl zavražděn. Holocaust.cz. <https://www.pamatnik-terezin.cz/vezen/te-fleischmann-karel-2> (20. 2. 2021).
- ²² Fleischmann, Karel: Jak vznikalo zdravotnictví v terezínském ghettu, DOCUMENT.JMP.SHOAH/T/2/A/10j/326/015/013, https://collections.jewishmuseum.cz/index.php/Detail/Object/Show/object_id/2048
- ²³ Úřední záznam č. W 720 z Terezína ze dne 30.5.1944, DOCUMENT.JMP.SHOAH/T/2/A/2 s/146/001/001. https://collections.jewishmuseum.cz/index.php/Detail/Object/Show/object_id/133802.
- ²⁴ Úřední záznam č. W 720 z Terezína ze dne 30.5.1944, DOCUMENT.JMP.SHOAH/T/2/A/2 s/146/001/001. https://collections.jewishmuseum.cz/index.php/Detail/Object/Show/object_id/133802
- ²⁵ Čtvrtník M. Balíčková pomoc Terezínu 1942–1944. In: Paginae Historiae 17 (Sborník Národního archivu). Praha: Národní archiv 2008; 29–54.
- ²⁶ Světový židovský kongres (anglicky: World Jewish Congress, WJC) je mezinárodní organizace a federace židovských komunit a organizací. Byla založena roku 1936 v Ženevě s cílem „sjednotit židovský lid a mobilizovat svět proti nacismu“ a jedním z jeho proklamovaných cílů je „bránit práva, status a zájmy Židů a židovských komunit.“ Viz: Zionism: World Jewish Congress (WJC). <https://www.jewishvirtuallibrary.org/world-jewish-congress> (20. 7. 2021).
- ²⁷ Židovská agentura (přesně Židovská agentura pro Izrael) je organizace založená roku 1929, jenž před vznikem státu Izrael plnila funkci neoficiální vlády pro židovské obyvatelstvo v tehdejší Britské mandátní Palestině. Po vyhlášení nezávislosti Izraele v roce 1948 se její náplní práce stala podpora židovského přistěhovalectví. Působí doposud a sídlí v domě národních institucí v Jeruzalémě. Viz Israel Society & Culture: Jewish Agency for Israel (JAFI). <https://www.jewishvirtuallibrary.org/jewish-agency-for-israel-jafi> (20. 7. 2021).
- ²⁸ Na X. Mezinárodní konferenci ČK konferenci v roce 1921 došlo k vytvoření tzv. Smíšené komise ČK ze tří členů Mezinárodní konference ČK a tří členů Ligy společnosti ČK.
- ²⁹ Zřejmě se jednalo o kardiotonika s obsahem kardiotonických glykosidů.
- ³⁰ Coramin (diethylamid kyseliny mikotinové) bylo centrální analeptikum; Digilanid Calcium (kardioaktivní glykosidy z náprstníku kopinatého, *Digitalis lanata*) byl kardiotonikum; Narcoticum (složení neznáno, podle názvu centrální anestetikum); Strophosid (kardiotonické glykosidy z rodu Strophantus, krutivět) byl kardiotonikum. Viz Gehes kodex, 1937.
- ³¹ Paul Maximilian Eppstein se narodil 4. března 1902 v Ludwigshafen am Rhein. Byl to německý sociolog, sionista a starší v terezínském ghettu Do Terezína byl deportován 29. ledna 1943. Ve funkci židovského staršího vystřídal Jakoba Edelsteina 31. ledna 1943. Byl při návštěvě komise mezinárodního Červeného kříže v Terezíně v červnu 1944. V září 1944 byl Němci zavražděn v Malé pevnosti. Kučerová V. Samospráva a velení SS v ghettu Terezín: magisterská diplomová práce. Brno: Filozofická fakulta Masarykovy Univerzity 2013.
- ³² Benjamin Marmelstein se narodil v roce 1905 ve Lvově a pocházel z židovské ortodoxní rodiny. Od roku 1931 byl rabínem židovské náboženské obce v Rakousku. Do Terezína byl deportován 29. ledna 1943 a stal se členem užšího vedení Rady starších. Po zavraždění dr. Eppsteina byl jmenován židovským starším 13. prosince 1944. V této funkci se dožil osvobození Terezína 8. května 1945. Dne 4. června 1945 byl zatčen a obviněn z kolaborace. V letech 1950–1955 byl opět vyšetřován, tentokrát ve Vídni. V obou případech byl osvobozen. Zemřel v roce 1989 v Římě. Rabinovici D. Prvky a následky totální bez-

- moci. Modelová situace Benjamina Murmelsteina. In: Terezínské studie a dokumenty. Praha: Academia 2006; 117–143.
- ³³ Jaromír Kopecký se narodil 11. května 1899 v Praze. Po studiu práv se stal zahraničním zpravodajem Českého slova. Roku 1937 začal působit jako legační tajemník a tiskový referent na československém velvyslanectví v Bernu a Ženevě.
- ³⁴ Významným impulzem pro zastavení balíčkové akce organizované Portugalska se stalo Eppsteinovo potvrzení na jaře roku 1944 o příjmu balíčků, které došly do Terezína z Portugalska mezi 1. květnem 1943 a 28. březnem 1944. Jejich počet stanovil na 7294. Čejka však v uvedené době odeslal 39 233 balíčků! A k tomu dalších 30 000 balíčků od JDC! Dohromady tedy 69 233 balíčků. Rozdíl činí 62 000 balíčků, které po cestě „zmizely“. Čtvrtník M. Balíčková pomoc Terezínu 1942–1944. In: *Paginae Historiae* 17 (Sborník Národního archivu). Praha: Národní archiv 2008. Pozn.: „JDC“ byl Americký židovský spojený distribuční výbor (American Joint Distribution Committee), jedna z nejdůležitějších židovských dobročinných organizací založená již roku 1914 s rozsáhlým humanitárním, sociálním, zdravotním a vzdělávacím programem.
- ³⁵ Viz například APT, vzpomínka číslo 5834. Jan Tuna, osobní vzpomínka RNDr. Michaela Vidláková, „Měl by být prohlášený za židovského svatého.“ František Makovský pašoval do Terezína léky, jídlo i zprávy. Lidové noviny online 7. 2. 2021. https://www.lidovky.cz/relax/lide/mel-by-byt-prohlaseny-za-zidovskeho-svateho-frantisek-makovsky-pasoval-do-terezina-leky-jidlo-i-zpra.A210204_100546_lide_ape (16. 7. 2021).
- ³⁶ První transport dánských Židů přijel do Terezína 5. října 1943. Postupně se jejich počet navršil na necelých 500. S jedinou výjimkou nebyli deportováni do vyhlazovacích táborů. Dne 13. dubna 1945 byli odvezeni v autobusech prostřednictvím dánsko-švédského Červeného kříže přes Německo a Dánsko do neutrálního Švédska. Viz Dánští Židé v Terezíně. <https://newsletter.pamatnik-terezin.cz/dansti-zide-v-terezine/> (19. 7. 2021).
- ³⁷ Tříčlenná delegace navštívila ghetto 23. června 1944. Byla tvořena dvěma Dány (Frants Hvass z ministerstva zahraničí a zplnomocněnec Dánského Červeného kříže Juel Henningsen) a funkcionářem Mezinárodního výboru Červeného kříže, Švýcarem Mauricem Rosselem. Navíc ji doprovázeli vysocí nacističtí funkcionáři, zástupcem Německého Červeného kříže a „židovským starší“ Paullem Eppsteinem. Viz Zkrášlovací akce a návštěva Mezinárodního výboru Červeného kříže v Terezíně 23. června 1944. <https://www.holocaust.cz/dejiny/ghetto-terezin/propagandisticka-funkce-terezina/zkraslovaci-akce-a-navsteva-mezinarodniho-vyboru-cerveneho-krize-v-terezine-1944/> (20. 7. 2021).
- ³⁸ Adler H. G., Cooper B. In: Loewenhaar-Blauweiss A., Adler J. *Theresienstadt 1941–1945: The face of a coerced community*. New York: Cambridge University Press 2017.
- ³⁹ Hájková A. *The Last Ghetto: An Everyday History of Theresienstadt*. Oxford: Oxford University Press 2020.
- ⁴⁰ Stejnou lékárnu se stejným jménem provozoval PhMr. Niklas i po válce. Dá se říct, že se pravděpodobně zachovala v dobrém stavu. Kolářová M., Mečl J. (ed.) *Lékárnická ročenka 1947–1948*. Praha: Ústřední svaz lékárníků 1948.
- ⁴¹ Inv. číslo 3504, Ghetto Terezín, Různé, Recept lékařský – Dr. Erich Munk, datace 1. ledna 1942.
- ⁴² Archiv Památníku Terezín. Vzpomínka PhMr. Marie Sándové (dříve Švarcové) z 12. března 1989 (inv. č. A7647).
- ⁴³ Oběžník zdravotní péče č. 576. In: *Památník Terezín* [online] http://archive.pamatnik-terezin.cz/vyhledavani/listiny/detail.php?table=Evidencni_karta&col=id&value=6056
- ⁴⁴ Dr. Springer se narodil v Mariánských Lázních 12. září 1908 a zemřel 25. října 1994 v Rumburku. Český lékař. V Terezíně byl vězněn od 4. prosince 1941 do 8. srpna 1945. Po osvobození tu zůstal ještě dobrovolně za plat až do srpna 1945. V archivu Památníku Terezín jsou jeho vzpomínky ve strojopise (1962) a rozhovor s ním (1975). Viz Grymová R. *Chirurgická péče v ghettu Terezín: Diplomová práce*. Pardubice: Fakulta zdravotnických studií Univerzita Pardubice 2018.
- ⁴⁵ V různých pracích se překlad německého jména lékárny liší. Někdy je to „centrální“, někdy „ústřední“. Co se týče označení „ústřední sklad léčiv“, zde respektuji označení v Archivu Židovského muzea.
- ⁴⁶ Dr. Stein byl nástupce dr. Munka (deportován byl na podzim 1944 do Osvětimi, kde byl zavražděn).
- ⁴⁷ Archiv Památníku Terezín, Vzpomínka PhMr. Marie Sándové (dříve Švarcové) z 12. března 1989 (inv. č. A7647).
- ⁴⁸ Administrativní členění židovské samosprávy v Terezíně v roce 1944: Archiv Židovského muzea v Praze. Identifikátor DOCUMENT.JMP.SHOAH/T/2/A/2 a/038/001. In: *Židovské muzeum v Praze* [online]. https://collections.jewishmuseum.cz/index.php/Detail/Object/Show/object_id/138163

Seznam literatury

- Adler H. G.** Die verheimlichte Wahrheit: Theresienstädter Dokumente. Tübingen: J.C.B. Mohr 1958.
- Adler H. G.** Terezín 1941–1945. Tvář nuceného společenství. II. Sociologie. Brno: Barrister a Principal 2003.
- Adler H. G.** Theresienstadt 1941–1945. Das Antlitz einer Zwangsgemeinschaft. Tübingen: Mohr 1960.
- Adler H. G., Adler J.** Theresienstadt 1941–1945: The Face of a Coerced Community. Cambridge: Cambridge University Press 2017.
- Arndt T., Dohnal F., Babica J.** Lékárna, lékárníci a léky v ghettu Terezín. Česká a slovenská farmacie. Praha: Česká lékařská společnost J. E. Purkyně 2018; 67(3), 116–129.
- Archiv Památníku Terezín. Vzpomínka PhMr. Marie Sándové (dříve Švarcové) z 12. 3. 1989 (inv. č. A7647).
- Blodig V.** Alltag im Theresienstadter Ghetto. In: *Theresienstädter Gedenkbuch. Österreichische Jüdinnen und Juden in Theresienstadt 1942–1945*. Prag: Institut Theresienstädter Initiative, Dokumentationsarchiv des österreichischen Widerstandes 2005.
- Čermáková K., Pilný J.** Hygienická a epidemiologická péče v ghettu Terezín. Vakcinologie 2015; 9(3), 144–148.

9. **Čtvrtník M.** Baličková pomoc Terezínu 1942–1944. In: *Paginae Historiae 17* (Sborník Národního archivu). Praha: Národní archiv 2008; 29–54.
10. **Fedorovič T.** Několik poznámek k lékařům a jejich činnosti v ghettu Terezín. *Terezínské listy: sborník Památníku Terezín*. Praha: Oswald 2007.
11. **Friedmann R.** In: *Theresienstadt Lexikon* [online]. nedatováno. <http://www.ghetto-theresienstadt.de/pages/f/friedmannr.htm> (6. 1. 2021).
12. **Hájková A.** Die Juden aus den Niederlanden im Ghetto Theresienstadt 1943–1945: Magisterarbeit. Der Philosophischen Fakultät I der Humboldt-Universität zu Berlin 2006.
13. **Hájková A., Beckerman M.** Treating Epidemics in a Nazi Ghetto. *Los Angeles Review of Books*, online <https://la-reviewofbooks.org/article/treating-epidemics-in-a-nazi-ghetto/> (29. 12. 2020).
14. **Hájková A.** Prisoner Society in the Terezin Ghetto, 1941–1945: PhD. Thesis. Toronto: University of Toronto 2013.
15. **Hájková A.** The Last Ghetto: An Everyday History of Theresienstadt. Oxford: Oxford University Press 2020.
16. Hilda Arnsteinová, roz. Sommerová (1911–2010): Životopis. *Paměť národa* [online]. <http://www.pametnaroda.cz/index.php/witness/index/id/2148> (16. 3. 2021).
17. Holocaust.cz. <https://www.holocaust.cz/en/database-of-victims/victim/86916-richard-friedmann/> (16. 2. 2021).
18. Holocaust.cz. <http://www.holocaust.cz/zdroje/odborne-a-dalsi-texty/ghetto-terezin-2/> (21. 6. 2017).
19. **Horáčková K., Grulich P., Hrstka Z., Hlaváčková E.** Infekční choroby a laboratorní diagnostika v podmínkách Židovského ghetta Terezín. *Epidemiologie, mikrobiologie, imunologie: časopis Společnosti pro epidemiologii a mikrobiologii České lékařské společnosti J. E. Purkyně* 2017; 66(1), 8–14.
20. **Horáčková K., Grymová R., Hrstka Z., Moravcová M., Ševčovičová A., Pilný J., Derňarová L.** Surgery in the Theresienstadt Jewish ghetto. *Chirurgia: a Journal on Surgery* 2020; 33(3), 150–156.
21. **Horáčková K., Ševčovičová A.** Zdravotní sestry v židovském ghettu Terezín. *Florence: časopis moderního ošetřovatelství* 2017; 13(10), 30–34.
22. **Hyndráková A., Krejčová H., Svobodová J.** Prominenti v ghettu Terezín: (1942–1945). Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 1996.
23. **Chládková L.** Terezínské ghetto. *Naše Vojsko pro Památník Terezín* 1991.
24. **Kratochvílová V.** Péče o umírající židovské víry. Diplomová práce. Plzeň: Fakulta Zdravotnických studií Západočeské univerzity 2015.
25. **Kučerová V.** Samospráva a velení SS v ghettu Terezín: magisterská diplomová práce. Brno: Filozofická fakulta Masarykovy Univerzity 2013.
26. **Kužilková Š.** Osudy česko-židovských mšenců a smíšených manželství v protektorátu Čechy a Morava: Bakalářská práce. Praha: Fakulta humanitních studií Univerzity Karlovy 2008.
27. **Lagus K., Polák J.** Město za mřížemi, 2. vydání. Praha: Baset 2006.
28. **Lukas L.** Historie terezínského ghetta. <https://www.pruvodceterezin.cz/historie-terezinskeho-ghetta/> (29. 6. 2021).
29. **Písaříková Z.** Příspěvky k dějinám farmaceutického průmyslu V., firma Remed. Diplomová práce. Hradec Králové: Farmaceutická fakulta Univerzity Karlovy 2007.
30. Rozhovor Ericha Springera, 12. ledna 1991, AŽMP, Sbíрка orální historie.
31. **Russ F., Spálová G.** Lékárnická ročenka 1938, 1939. Praha: Svaz českých lékárníků 1938, 1939.
32. **Říha J. (ed.)** Zdravotnická ročenka Československá. Piras akc. spol. 1938.
33. **Schellenbacher W.** Das Gesundheitswesen im Ghetto Theresienstadt: Diplomarbeit. Wien: Universität Wien 2010.
34. **Šternová V.** Ghetto Terezín 1941–1945: židovská samospráva a život v Terezíně: Bakalářská práce. Praha: Husitská teologická fakulta Univerzity Karlovy 2010.
35. **Weglein R.** Als Krankenschwester in Theresienstadt, Erinnerung einer Ulmer Judin. Stuttgart: Schriftenreihe Des Dokumentationszentrums Oberer Kuhberg Ulm 1988.
36. **Weinbergerová J.** Paměť národa [online] 2013. <http://www.pametnaroda.cz/story/weinbergerova-jarmila-1923-2108> (21. 4. 2021).
37. **Wogerbauer M.** Případ Murmelstein. In: *Terezínské studie a dokumenty* 2006. Praha: Academia 2006; 144–167.